

BEVEZETŐ A „JOGI KULTÚRA” KÜLÖNSZÁMHOZ**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.01>

Az *Állam- és Jogtudomány* jelen különszáma a jogi kultúrával, illetve a jogtudat¹ kérdésével foglalkozik. Némi leegyszerűsítéssel azzal, hogy az átlagembereknek milyen képük van a jogról, miképpen viszonyulnak a jog egészéhez és egyes jogi jelenségekhez, és mindez miképpen értelmezhető a társadalom egészének szintjén. Egy folyóiratszám nyilván csak szemelvényeket tud nyújtani a témában. Úgy értelmezhetők ezek az írások, mint diszkrét pontok egy tágas térben. Ebben a bevezető tanulmányban tehát előbb röviden bemutatom azokat az írásokat, amelyek a lapban

* PhD, tudományos főmunkatárs, ELTE TK JTI, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, 1093 Budapest, Fővám tér 8. E-mail: gajduschek.gyorgy@tk.elte.hu.

** Jelen írás „A jogállamiság támogatottsága. Az erős és stabil jogállam kulturális feltételei” (NKFI K 143831) projekt keretében készült. Maga a különszám is e projekthez kapcsolódik. Köszönettel tartozom Fekete Baláznak és Szentés Ágotának a dolgozat korábbi verziójának kritikus áttekintéséért és javaslataikért. Köszönöm továbbá Bencze Máttyás javaslatait.

¹ A két fogalmat az alábbiakban szinonimaként használok, elsősorban azért, mert e szám szempontjából egyszerűbb és előnyösebb ez a fajta „összemosás”. H. Szilágyi István, akinek az IJOTEN enciklopédiában szereplő 'jogtudat' és 'jogi kultúra' szócikkei tudtommal a legátfogóbb, a hazai és nemzetközi szakirodalomra egyaránt kiterjedten hivatkozó magyar nyelvű áttekintést adják, így fogalmaz: „Az empirikus jogszociológiai kutatásokban a jogi kultúra („legal culture”) és a jogtudat („legal consciousness”) gyakran szinonim vagy egymással szorosan összefüggő, átfedő fogalmakként jelennek meg, de a két koncepció által megragadott jelenség világosan elválasztható egymástól a mélyrehatóbb elemzés révén.” – H. SZILÁGYI István: „Jogi kultúra” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYÖK Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogszociológia rovat, rovat-szerkesztő: BENCZE Máttyás), 2023, [1], <http://ijoten.hu/szocikk/jogi-kultura>. Hasonló eredményre jut a jogtudat címszó lezárásaként is. H. SZILÁGYI István: „Jogtudat” in JAKAB et al. i. m. 1–18. A szerző a jogtudat kapcsán fejt ki azt a rendszert, amelyben a jogtudatot megragadhatónak látja. Elkülöníti az egyéni, a társadalmi, valamint a kettő közötti mezőszintet, valamint – érdekes módon – az egyéni és társadalmi jogtudatot, valamint, harmadik tényezőként, a jogi kultúrát. H. Szilágyi megközelítésmódja így leginkább Schwartz, a korábbiakhoz képest új megközelítésmódjához áll közel. Eszerint a kultúra olyan közeg, amely nagyban meghatározza az egyén felfogását; ám arra számos más tényező is kihat. Shalom H. SCHWARTZ: „Rethinking the concept and measurement of societal culture in light of empirical findings” *Journal of cross-cultural Psychology*, 2014/1. 5–13., <https://doi.org/10.1177/0022022113490830>. Tüллépve H. Szilágyi eredeti megközelítésén, én úgy látom, hogy azok, akik a jogtudat és a jogi kultúra eltéréseit hangsúlyozzák, két szempontot szoktak felhozni. A jogtudat fogalmának nyilván van egy racionalitásra utaló konnotációja, míg a jogi kultúrának definíciószerűen meghatározó részei a morális értékek („values”), a világ értelmezését adó, jórészt nem tudatosult hitek-vélekedések („beliefs”). Egy másik értelmezés szerint a jogtudat egyéni szintű, míg a jogi kultúra társadalmi-, de legalábbis csoportszintű jelenség. Erre utal, amikor a kultúra kapcsán a „shared beliefs, values”, vagyis a széles közösség által osztott meggyőződésekéről, értékteleletekről van szó. Ideális esetben a kérdést megoldhatjuk a „jogtudat” és a „jogi kultúra” fogalmainak pontos meghatározásával. Erre én itt két okból sem vállalkozom. Praktikusan azért, mert az ilyen definíciók esetlegesen kizárnának egyes dolgozatokat e különszámból. Teoretikusan azért, mert nem tudok ilyen általánosan elfogadott definíciót adni. A kérdésre később még visszatérek.

olvashatók – nagyjából egy „normális” bevezetőnek megfelelően. Ezután azonban megkísérlek szélesebb kitekintést adni, mintegy belehelyezve ezeket a tanulmányokat egy tágabb kontextusba. Előbb a jogi kultúra hazai kutatásáról szeretnék képet adni. Ezután, elsősorban a nemzetközi irodalomra kitekintve a kutatási terület néhány alapkérdésére adott – sokszor egymással is vitatkozó – válaszokat villantom fel. A következő kérdésekről van szó mindenekelőtt: (a) Hogyan határozhatjuk meg a „jogi kultúra” fogalmát az általános „kultúra” fogalmon belül? (b) Milyen nagy kutatási területek/témák jelennek meg a szakirodalomban? (c) Milyen módszerekkel kutatják ezeket? Olyan hatalmas témakörrel van szó, amelynek minden eleméről (pl. a gyermekkori szocializáció szerepe a jogtudat kialakulásában) könyvet lehetne írni – és gyakran írtak is, sokszor többet is. Emiatt aztán az itt közölt áttekintés elkerülhetetlenül elnagyolt és – mind a témák hangsúlyai, mind a megjelenített (és főleg a meg nem jelenített) álláspontok tekintetében – szubjektív is.

A LAPSZÁMBAN SZEREPLŐ TANULMÁNYOKRÓL RÖVIDEN

A szerzők és dolgozatok kiválasztása során nyilvánvaló volt, hogy egy rendkívül széles kutatási területről van szó, amelyen belül csak szemelvényeket tudunk közölni a hazai kutatásokból. Törekedtünk arra, bár korlátozott sikerrel, hogy az utóbbi évtizedek legfontosabb szerzőit megszólaltassuk. Ez a tény fogja össze a lapszámban közölt, egyébként stílusokban, megközelítésmódjukban és tartalmukban is meglehetősen szerteágazó tanulmányokat.

Fleck Zoltán és Jakab András írásai a jogtudat kérdését szélesebb kontextusba helyezik. Fleck Zoltán rendkívül kritikus dolgozatában egyebek mellett azt hangsúlyozza, hogy a jogi kultúra kutatása, ahogyan azt általában értelmezik és művelik, inadekvát. Ezzel Fleck lényegében kesztyűt dob mindazok arcába, így e bevezető írójába is, akik a jogi kultúra kutatását annak klasszikus módszereivel és tematikájával űzik.² A szerző azt hangsúlyozza, nem alaptalanul, hogy a jog csak egy, és nem is feltétlenül a legfontosabb a társadalom normarendszerei között. A kutatásnak e normarendszerekre, a társadalom láthatatlan szövetét alkotó tényezőkre kellene fókuszálnia. Fleck írása nyilvánvalóan esszéisztikus, akkor is, ha rendkívül mély tudásra épül, és rendkívül széles a hivatkozások köre. Így nemcsak egy intelligens munkáról, hanem egy izgalmas vitairatról is szó van, amely sokunkat vitára ingerelhet – a jogtudatkutatás területén és azon túl is.

Jakab András tanulmánya a hazai illiberális fordulat kulturális okait kutatja, úgy vélem, nemzetközi relevanciával: Melyek azok a tényezők, amelyek ezt az illiberális fordulatot lehetővé tették és ösztönözték? Felvetődhet a kérdés, hogy mennyiben

² Tegyük hozzá, hogy e szám szerzőinek túlnyomó része Fleck – kvalitatív, inkább antropológiai, az „életvilágban” létező egyénből kiinduló – értelmezését követi, semmint a klasszikusnak mondható, dominánsan kvantitatív, tudatosan vagy tudattalanul a jogrendszer, mint az állam által alkotott és kikényszerített normarendszer felől induló értelmezését. Ebben, a gondolat ereje mellett, annak is szerepe lehet, hogy a szerző a jelenkori hazai jogszociológia és ezen belül a jogtudatkutatás talán legmeghatározóbb, iskolateremtő személyisége.

foglalkozik az értekezés a jogi és mennyiben a politikai kultúra kérdésével. A válasz egyfelől utalhat arra, hogy – mint később jelzem – a két terület között jelentős átfedések vannak. Másfelől, legalábbis e sorok írójának meglátása szerint, meghatározó jellemzője az „illiberális demokrácia”, illetve a populista vezetők érvelésének a jogállami korlátoktól, így például a független bíróságoktól való függetlenedésre törekvés.³ Jakab, amellett, hogy diagnózist ad (három kulturális sajátást kiemelve⁴), egyben terápiás javaslattal szolgál arra, hogy miként lehet a demokrácia és különösen a jogállam lebontását megállítani és visszafordítani. Mind a diagnózis, mind a terápiás javaslat jelzi, hogy a szerző különösen jól érti és érzi a kultúra működésmódját.

Két további tanulmány a hazai jogtudatkutatók tudománytörténetéhez kapcsolódik. Fekete Balázs értekezésének középpontjában egyetlen kötet, Sajó András 1986-ban megjelent munkája áll.⁵ Fekete kiemeli a kötet meghatározó gondolatait, nyilvánvalóan azokat hangsúlyozva, amelyek a mából nézve is relevánsak, határozott magyarázó erővel bírnak. Ezeket aztán a dolgozat második részében külön is tárgyalja, utalva az utóbbi évek azon kutatásaira, amelyek Sajó gondolatait, eredményeit kifejezetten megerősítik, vagy azok akár az új kontextusba helyezve új értelmet nyernek. Ebben megfelelő háttérrel adhat, hogy Fekete több empirikus jogtudatkutatásban vett részt, illetve vezetett is ilyen, valamint egy jelentős nemzetközi jogtudatkutatás magyar kutatója. Így Sajó műve kapcsán a szerző számos meghatározó gondolatot hoz be a nemzetközi szakirodalomból is. Elgondolkodtató, hogy a négy évtizede megjelent kötet gondolatai miként lehetnek aktuálisak még ma is. Az egyik válasz nyilvánvalóan a jogi kultúra lassú változására utalhat, amelyet egy (vagy több) rendszerváltás sem képes alapvetően átalakítani.

H. Szilágyi István dolgozata a hazai empirikus jogtudatkutatók mind ez idáig feltáratlan területét emeli be ismeretkörünkbe. Áttekinti a kriminológia területén végzett ilyen jellegű kutatásokat, ezzel olyan kutatási kört tesz ismertté, amely korábban sajnálatos módon és nehezen magyarázhatóan nem volt ismert a jogtudat kutatóinak nagy része előtt. H. Szilágyinak e kötetben megjelenő írása összegzése egy nagyobb léptékű, jóval részletesebb áttekintésnek, amelyet az *MTA Law Working Paper* sorozatban publikált.⁶ Ebben a rövidebb változatban elsősorban a jogszociológiai és kriminológiai megközelítések hasonlóságait és eltéréseit tárgyalja, hangsúlyozva mindkettő hozzájárulását a jogtudat jobb megismeréséhez. Kiemeli azokat a kutatásokat, amelyek máig hatóan jelentős tartalmi, esetleg módszertani hozzáadott értékkel szolgáltak.

Két további tanulmány módszertani kérdésekkel foglalkozik. Mindkettő a meghatározó kérdőíves módszer mellett sokáig kevésbé alkalmazott kvalitatív módszerekre koncentrál. Gulya Fruzsina és Tóth Fruzsina Rozina tanulmánya áttekinti a

³ Jómagam, talán túlzó leegyszerűsítéssel, így is értelmezem az illiberális demokráciát: választások megléte mellett, a többségi elven (illetve arra való hivatkozáson) alapuló politikai rendszer, a jogállami korlátok minimalizálása (elhagyása) mellett.

⁴ Polarizáció, a szocializmus kulturális öröksége, az illegalitás kultúrája.

⁵ SAJÓ András: *Látászat és valóság a jogban* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986).

⁶ H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatók a magyar kriminológiában” MTA Law Working Papers 2025/5., <https://jog.tk.elte.hu/mtalwlp/jogtudat-kutatasok-a-magyar-kriminologiaban>.

különbéle kvalitatív módszereket, bemutatva ezek jellemzőit és utalva arra, hogy milyen területeken alkalmazhatók ezek különösen jól. A módszerek között van több olyan (pl. fókuszcsoport, megfigyelés), amely ismerős mindazoknak, akik akár csak alapszinten foglalkoztak a témával, de több olyan is, amelyre esetleg rácsodálkozunk. Nagy erénye a tanulmánynak, hogy az elvi alapok mellett, valamennyi módszer alkalmazására példát is hoz, jobbra a hazai szakirodalomból. Ezzel nemcsak érthetőbbé teszi a módszerek alkalmazási lehetőségeit, de izgalmas szemelvényeket is felvillant a jogtudat egyes aspektusairól.

Kiss Valéria elsősorban a kvalitatív módszerek alkalmazásának elméleti alapjaival, és különösen az interjúmódszerrel foglalkozik, illetve e köré építi tanulmányát: amellet érvel, nagy meggyőződéssel, hogy az interjúmódszer a legadekvátabb megközelítés számos esetben, különösen akkor, amikor a kvantitatív módszerek elmosnák azokat a regionális vagy társadalmi csoport sajátságokat, amelyek meghatározóak a jogtudat megéréséhez. Jól érzékelhető ebben a dolgozatban is az a – bizonyos értelemben Fleck dolgozatához hasonló – felfogás, hogy a joggal kapcsolatos kulturális tartalmakat csak ilyen finom módszerrel lehet megragadni, amely lehetővé teszi a tudati kontextus feltárását, anélkül, hogy a jogra való, nem valóságos, fókuszálásra készítené a válaszadókat.

A JOGI KULTÚRA KUTATÁSA MAGYARORSZÁGON

A jogról való gondolkodás kezdetben és még hosszú évszázadokig a jogi szövegekként értelmezett jog belső – alapvetően logikai – összefüggéseinek vizsgálatát jelentette. Ez a jogdogmatika.⁷ Annak, aki nem a jogi gondolkodásba szocializálódott nehézséget jelent a jogdogmatika, mint a per se jogtudomány értelmezése.⁸ De még az olyan kiemelkedő jogász elmék számára is, mint Sajó András, alapvető kérdésként jelent meg, hogy tekinthetjük-e egyáltalán a jogtudományt tudománynak.⁹ Persze erős ellenérvek hozhatók fel már a kérdésfelvetéssel szemben is. Az első egyetem Európában a jog tanulmányozására, a római jog újrafelfedezése után, a jog belső logikájának megértésére szerveződött. A korábbi arab előzmények és a Bolognát követő európai egyetemek tananyagában is domináns szerepet kapott a jog. Ha úgy tetszik, az egész modern tudományos gondolkodás a jogtudománnyal

⁷ SZABÓ Miklós – JAKAB András: „A jogdogmatikai kutatás” in JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal* (Budapest: HVG-ORAC 2015) 51–78. A jogdogmatika relevanciájáról a modern jogtudományban: GEOFFREY SAMUEL: „Can Doctrinal Legal Scholarship Be Defended?” *Amicus Curiae* 2022/1. 47–70., <https://doi.org/10.14296/ac.v4i1.5487>.

⁸ JÓMAGAM – mint később rájöttem, sokakhoz hasonlóan – arra jutottam, hogy a klasszikus jogtudomány leginkább a teológiához hasonlatos. Autoritással bíró szövegek értelmezésére vállalkozik, ezekben kíván belső, konzisztens logikát és egyértelmű jelentést meghatározni. Teszi mindezt oly módon, hogy amikor ez nyilvánvalóan hiányzik, akkor azt valamiképpen kezelni próbálja, annak érdekében, hogy ezek a szövegek mégis képesek legyenek az emberi cselekvés konkrét irányát meghatározni. A jogtudománynak nagyobb szabadságot ad, hogy – a jog vállaltan emberi alkotás lévén – maguk a jogi szövegek is változtathatók, nem csak azok értelmezése.

⁹ SAJÓ András: *Kritikai értekezés a jogtudományról* (Budapest: Akadémiai 1983).

kezdődött.¹⁰ Érdemes hozzátenni, hogy Közép-Európában a társadalom tanulmányozása is alapvetően jogász kiindulópontú (Weber, Luhmann). Az 1945 előtti magyar szociológia szinte valamennyi szerzője a jogtól indult el.¹¹

Sajó¹² a modern tudománnyal – ez esetben társadalomtudománnyal – szemben megfogalmazódó elvárásokkal veti össze a jogtudományt, és alapvető kétségeket fogalmaz meg. Ilyen például az explicit megfogalmazott kutatási kérdés és hipotézis, valamint az ehhez alkalmazkodó módszer meghatározásának hiánya. Sajó a kiutat a jog társadalomtudományosításában látja. Mindenekelőtt a jogszociológia az, amely egyfelől a joggal foglalkozik, másfelől megfelel a tudománnyal kapcsolatos elvárásoknak. Sajó tanulmányának megjelenése idején a jogszociológia bevett tudományterület volt „nyugaton”, míg a szocialista országokban a szociológia általában is a léteért küzdött, hiszen sokáig burzsoá áltudománynak tekintették. Kulcsár Kálmán úttörő empirikus elemzése a jogismeret felmérésére, még egyetemi hallgatókat alkalmazott profi kérdezőbiztosok helyett, mert a hatvanas évek közepén nem létezett kérdőíves adatfelvételek lebonyolítására képes szervezet az országban.¹³ Bár a jogszociológiának számos területe határozható meg, a jogtudat avagy jogi kultúra kutatása ezen belül meghatározó, a jogágakat átmetsző terület.

A hazai jogtudatkutatások több mint fél évszázados múltja tekintenek vissza. Ebben a történetben két nagy felívelő szakasz határozható meg. Az első szakasz a hatvanas évek második felétől, alapvetően az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében zajló elméleti és empirikus kutatásokhoz köthető. Ezek a nemzetközi trendeket időben – elméletileg és módszertanilag is – szorosan követték, ám mindezeket a sajátosan magyar, illetve a szocialista társadalmi és jogi környezetre alkalmazták. Ezzel hozzájárultak a hazai viszonyok jobb megértéséhez és nemzetközi viszonylatban is releváns eredményeket mutattak fel. Fekete Balázsnak az e számban közölt elemzése ezt mutatja be a rendszerváltás előtti időszak talán legmeghatározóbb munkája kapcsán.¹⁴

A második, időbeni közelsége miatt csak bizonytalanul meghatározható időszak a 2010-es évek közepére tehető.¹⁵ A rendszerváltás követő évek a jogászság, különösen

¹⁰ „Gaius formulázta (ha éppen nem teremtette) az egyik legvilágosabb és legkidolgozottabb gondolati rendszert a Nyugat történetében. Nem túlzás azt mondani, hogy Gaius a társadalmi gondolkodás egyik archetipusát hozta létre...” – Donald R. KELLEY: „Gaius Noster: Substructures of Western Social Thought” *The American Historical Review*, 1979/3. 619–648., 620., <https://doi.org/10.1086/ahr/84.3.619>. Idézi: SZABÓ–JAKAB (7. l.).

¹¹ NAGY J. Endre: „A jogtól a szociológiáig – és tovább” in HIDAS Zoltán (szerk.): *Vallomások a szociológiáról mint hivatásról* (Budapest: L'Harmattan 2016) 213–221.

¹² SAJÓ (9. l.).

¹³ Az első ilyen szervezetet, a Tömegkommunikációs Kutatóközpontot csak 1969 nyarán hozták létre. A szociológia egyetemi oktatása – hasonlóan több közép-kelet-európai országhoz – csak az 1970-es évek elején kezdődhetett meg.

¹⁴ SAJÓ (5. l.). A korszák magyarországi jogtudatkutásairól kitűnő áttekintést ad: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” *Iustum Aequum Salutare* 2014/10. 5–40. Részben ennek kiegészítéseként is értelmezhető H. Szilágyinak e számban szereplő dolgozata.

¹⁵ A rendszerváltás utáni időszak jogtudatkutásainak áttekintéséhez lásd: GAJDUSCHEK György: „Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1. 55–80. H. Szilágyinak e számban szereplő dolgozata ezt az áttekintést is kiegészíti.

a jogtudomány művelői számára óriási lehetőséget, ígéretet (igaz, a gyakorló jogászok számára kihívást is) jelentő időszak volt. A jogállam létrehozása, egy teljesen új jogrendszer kialakítása a benne résztvevők számára nyilvánvalóan felemelő és szakmailag is izgalmas feladat lehetett. Mindez kitűnően illeszkedett ahhoz a szellemhez, amely jól jellemzi a jogi szocializáció, különösen az oktatás által közvetített hazai (és régiós, talán kontinentális európai) jogász felfogást, amely mélyen hisz a jog, a jogi rendelkezések társadalomformáló, meghatározó szerepében.¹⁶ Ez a történelmi helyzet a jogon belül ismét a klasszikus jogi, jogdogmatikai és pozitív jogi megközelítést erősítette.

Ugyanakkor már a kezdetektől érzékelhető egyfajta szkepszis is azzal kapcsolatban, hogy az állam és főleg a társadalom valóban átalakítható-e maguknak a formális intézményeknek az átalakításával. Dahrendorf már a rendszerváltás évében jelzi, hogy míg a formális intézmények, így a jog is, egyik napról a másikra átalakíthatók, a társadalomnak ezen intézményekhez való viszonya (pl. a jog megítélése, jogkövetési hajlama stb., vagyis a kultúra) csak generációkon keresztül változik.¹⁷

A régióban elsőként talán Magyarországon, majd jóval szélesebb körben is nyilvánvalóvá vált, hogy a formális jogintézmények nem feltétlenül alkalmasak a társadalmi működés átalakítására. A 2010 utáni időszak – amelynek egyfajta, részben a jogon túl, a politikai rendszerre is kitekintő kritikáját adják Fleck Zoltánnak és különösen Jakab Andrásnak e számban szereplő elemzései – világossá tette, hogy az alapjogok feltétlen tiszteletén alapuló jogállami működés korántsem olyan stabil, mint azt a jogászság nagy része 1990 után feltételezte. A magyar társadalom különösebb tiltakozás nélkül vette tudomásul azt a részben a jogszabályok szintjén, de még inkább a joggyakorlat területén érzékelhető, radikális változást, amelyet a szakmai közönség nagy része a jogállami ideáltól való eltávolodásként érzékelt. Mindez a társadalom jelentős részének támogatásával és még nagyobb részének teljes közönye mellett történt. Úgy tűnik, hogy a jogrendszer átalakítása nem hoz stabil és mélyreható változást. Van valami a formális intézmények mögött/alatt (?), aminek szerepe meghatározó.

Ez a valami lenne a jogi kultúra. Ahogy Pjotr Sztompka fogalmaz: ez „a társadalom puha szövete, amely feltevések, értelmezési keretek, meggyőződések és morális értékek nehezen megragadható elemeiből áll össze”.¹⁸ Mindez egy olyan civilizatorikus háttérteret alkot, amely a formális intézmények hatékony működéséhez elengedhetetlen. Néhány évvel később, de a rendszerváltástól még mindig nem túl messze, a jogállam világviszonylatban is meghatározó teoretikusa, Martin Krygier a poszt-kommunista átmenet két ellentétes felfogásról ír: a bizakodó intézményi és a szkeptikus kulturális felfogásról, utóbbiban is több „altípust” azonosítva.¹⁹ A kultúra itt is

¹⁶ Ha a jog és a tények ellentmondásba kerülnek, „annál rosszabb a tényeknek” – tartja ez a felfogás. Ezt, a végső soron a jognak a valóságot konstituáló szerepét erősítheti, hogy az előírások Magyarországon – és az európai kontinens szinte minden országában – a jogszabályokban főszabályként kijelentőmódban jelennek meg.

¹⁷ Ralf DAHRENDORF: „Transitions: politics, economics, and liberty” *Washington Quarterly* 1990/3. 133–142., <https://doi.org/10.1080/01636609009445399>.

¹⁸ Piotr SZTOMPKA: „Looking back: The year 1989 as a cultural and civilizational break” *Communist and Post-Communist Studies* 1996/2. 115–129., [https://doi.org/10.1016/s0967-067x\(96\)80001-8](https://doi.org/10.1016/s0967-067x(96)80001-8).

¹⁹ Martin KYRGIER: „Institutional Optimism, Cultural Pessimism and the Rule of Law” in Martin KYRGIER (szerk.): *The Rule of Law after Communism* (London: Routledge 1999) 80–108.

visszahúzó tényező, hiszen összességében rendkívül lassan változik. A „csúcsra járatott” posztkommunista jogállami intézményrendszer aligha illeszkedik a kommunista és prekommunista időszakban formálódó politikai és jogi kultúrához. Ezt a 2010 utáni folyamatok radikális fordulata²⁰ megkerülhetetlenül világossá tette. Úgy vélem, hogy a jó két évtizedes apályt követően a hazai jogtudatkutatások 2010-es évek közepétől érzékelhető felívelése mögött ez a – többé-kevésbé – tudatosult felismerés áll.²¹ Ettől az időszaktól kezdődően több, az OTKA által is támogatott kutatási projekt és számos publikáció foglalkozott a témával. A legfontosabb publikációk szerzőinek többsége e számban is szerzőként jelenik meg.

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

A JOGI KULTÚRA FOGALMA, ÉRTELMEZÉSE

A fogalom meghatározására irányuló kísérletet – szokás szerint – kezdhetjük, és joggal kezdhetjük azzal, hogy a fogalom meghatározása rendkívül nehéz, talán lehetetlen is. Mindenekelőtt el kell különítenünk két nagyon eltérő jelentéstartalmat. A jogi kultúra utalhat az egyes jogrendszerek nagy típusaira. A René David által még jogcsaládoknak nevezett jogrendszer-tipizálás egyik bevett módja a jogi kultúrák megkülönböztetése. Ez a kettősség bizonyos értelemben megjelenik a fogalom megalkotójának tekintett Lawrence Fiedmannnál²², aki a belső, a jogászai professziót jellemző és a külső, a társadalom egészét jellemző jogi kultúra fogalmát különíti el. Ám nála mindkét esetben a joggal kapcsolatos elképzelések, vélemények, attitűdök és morális értékek összességét jelenti a jogi kultúra. David Nelkennél²³ a jogi kultúra ebben a jelentésben is előfordul, ugyanakkor utal a fenti értelemben vett jogcsaládjellegű értelmezésre is, ami véleményem szerint egyfelől fogalmi káoszhoz vezet, illetve lehetetlenné teszi a jogrendszer, mint formális intézményrendszer és az egyes társadalmak jogi kultúrái közötti esetlegesen jelentkező ellentmondás vizsgálatát.²⁴ Friedman belső és külső jogi kultúra elkülönítése megjelenik a hazai és nemzetközi kutatásokban is. A belső jogi kultúra kutatása, vagyis annak vizsgálata, hogy a jogi professzió, illetve annak alcsoportjai, kiemelten az ügyvédek és a bírák miként értelmezik, miként viszonyulnak a joghoz, bizonyos jogintézményekhez meghatározó jelen-

²⁰ Paradox módon és sajátosan értelmezve azt mondhatjuk, hogy ezúttal „megelőztük korunkat”. Míg a régiót és benne Magyarországot egyfajta megkésetttség, vagy legalábbis annak érzése jellemezte, e tekintetben úgy tűnik megelőztük azt, a mára a fejlett világ számos országát is jellemző tendenciát, amelyet a jogállam számos intézményével szembeni, a társadalom jelentős része által támogatott, elutasítás jellemez.

²¹ A MATARKA adatbázisban kutatva azt találjuk, hogy a „jogtudat” fogalma, a kezdetektől számítva összesen huszonnyolc dolgozat címében jelent meg (az első kettő 1954-ben), amelyek közül tizenegyet 2015 után publikáltak. Ugyanezen adatok a „jogi kultúra” fogalma tekintetében hatvan–huszonhat.

²² Lawrence M. FRIEDMAN: *The Legal System: A Social Science Perspective* (New York: Russel Sage 1975).

²³ David NELKEN: „Using the concept of legal culture” in David NELKEN: *Legal Theory and the Social Sciences* (London: Routledge 2017) 279–303., <https://doi.org/10.4324/9781315091891-11>.

²⁴ Ez a kettősség a jogtudat (legal consciousness) fogalma esetében nyilván nem áll fenn.

tőségű a jogrendszer működése szempontjából. Ez ugyanis meghatározóan, az írott jogon messze túlmenően kihat a jogi döntésekre is.²⁵ A bírák és ügyvédek jogtudatát hazánkban is számos kutatás vizsgálta. Ezek közül csak néhányra utalunk az alábbi lábjegyzetben.²⁶ Sajátos terület a joghallgatók vizsgálata. Néhány hazai kutatásra az alábbi lábjegyzetben utalok.²⁷ Ez egyfelől értelmezhető a jogi professzió szocializációs területeként és ilyenként a friedmani belső jogi kultúra tanulmányozását jelenti. Másfelől viszont nagyon gyakran, véleményem szerint hibásan, a joghallgatókat az állampolgárok képviselőiként kérdezik, vagyis a külső jogi kultúrát tanulmányozzák rajtuk, egyszerűen azért, mert ők vannak „kéznél” a jogtudat kutatója számára.

A JOGI KULTÚRA LEHATÁROLÁSA A KULTÚRÁN BELÜL

²⁵ Számomra a legmegdöbbentőbb e tekintetben: BENCZE Máttyás – BADÓ Attila: „Területi eltérések a büntetékiszabási gyakorlat szigorúságát illetően Magyarországon 2003 és 2005 között” in FLECK Zoltán (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány tükrében* (Budapest, ELTE Eötvös Kiadó 2010) 125–147. A tanulmány empirikusan bizonyítja, hogy egyes megyék között rendkívüli eltérés mutatható ki egyes – jól definiált – bűncselekmények miatt kiszabott büntetések tekintetében. Amiért az egyik megyében hosszabb, a másik megyében rövidebb szabadságvesztést szabnak ki, sőt esetleg pénzbírsággal is megúszható ugyanez. A tanulmány nézetem szerint rendkívül súlyos – jogállami, a jogegyenlőséget stb. érintő – kérdéseket vet fel. Ehhez képest figyelemre méltó, hogy a tanulmány szinte teljes mértékben visszhangtalan maradt. Ez ismét jól szemlélteti a hazai jogtudományi diskurzus, nemzetközi mércével mérve extrémnek mondható jogi szövegcentrikusságát.

²⁶ FLECK Zoltán: „Az uralkodó jogász kultúra sivársága” *Mozgó Világ* 2021/11. 3–12.; H. SZILÁGYI István – JANKÓ-BADÓ Andrea: „Ha nem vagyunk úriemberek, azzal sincs baj... Adalékok a magyar ügyvédség önképének vázlatához” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017* (Budapest: Pázmány Press 2018) 323–354. A bírák jog- és szerepfelfogásával kapcsolatban különösen Bencze Máttyás vizsgálatai érdemelnek kiemelés. Pl.: BENCZE Máttyás: „Bírói konformizmus – Ítélezési populizmus az autoriter politikai rendszerek szolgálatában?” in MENYHÁRD Attila – VARGA István (szerk.): *350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara: a jubileumi év konferenciasorozatának tanulmányai* (I–II. kötet) (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2018) 616–638. BENCZE Máttyás: „Judicial Populism and the Weberian Judge. The Strength of Judicial Resistance Against Governmental Influence in Hungary” *German Law Journal* 2021/22. 1282–1297., <https://doi.org/10.1017/glj.2021.67>. Egy szélesebb megközelítésen belül a jogászság kulturális jellemzőit is érintve: NAVRATIL Szonja: *Egyes jogász hivatásrendek jogszociológiai vizsgálata* (1868/1869–1937) (PhD disszertáció), (Budapest: ELTE 2012); SZENTES Ágota: *Létezik-e jogállami habitus? A jogállam működésének kulturális feltételei* (PhD disszertáció) (Budapest: ELTE 2024).

²⁷ Szélesebb szociológiai kontextusban a joghallgatók gondolkodásának egyes aspektusairól: FÓNAI Mihály: *Joghallgatók. Honnan jönnek és hová tartanak?* (Debrecen: DELA 2014), <https://doi.org/10.18392/metsz/2017/1/13>. Az oktatás jogtudatformáló szerepére fókuszál: FLECK Zoltán – KRÉMER Ferenc – NAVRATIL Szonja – USZKIEWICZ Erik – MAJTÉNYI Balázs – PAP András László: *Technika vagy érték a jogállam?: A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében* (Budapest: L'Harmattan 2012). Kifejezetten a joghallgatók jogtudatát vizsgálja, évfolyamok és kohorszok közötti különbséget is vizsgálhatóvá téve: KELEMEN László – HOLLÁN Miklós: *Joghallgatók a jogról II.* (Budapest: Dialóg Campus 2013). Kelemen egyébként számos a jogtudatkutatás körébe sorolható adaffelvételt is menedzsel, a joghallgatók körében végzett kérdőíves kutatás mellett a teljes populáció körében is. Ezek eredményeit több kötetben meg is jelentették, részben angol nyelven is: SZILÁGYI, István H. – KELEMEN, László – Sam Gilchrist HALL: *Changing Legal and Civic Culture in an Illiberal Democracy: A Social Psychological Survey of the Hungarian Legal System.* (London: Routledge 2021), <https://doi.org/10.4324/9781003188926>.

A jogi kultúrát, némileg primitív és pontatlan módon úgy értelmezhetjük, mint az általános kultúrának a jogra vonatkozó/vonatkozatható elemeit.²⁸ Az így értelmezett – általános – kultúra itt nem magaskultúrát jelent, hanem például a munkakultúrához hasonlóan értelmezendő. A kultúrát így legáltalánosabban, mint a társadalom (vagy annak nagy része) által osztott értelmezések/meggyőződések („beliefs”), morális értékeket („values”) és attitűdök összességét szokás jellemezni.²⁹ Így felfogva a jogi kultúra a jogra vonatkozó értelmezések, értékelések-viszonyulások összességét értelmezhetjük, amelyek aztán kihatnak a várható magatartásra is.

Ugyanakkor többen, így e számban Fleck is azzal érvel, hogy lehetetlen, sőt értelmetlen is a kultúrán belül azokat az elemeket kiemelni, amelyek közvetlen a joghoz kapcsolódnak. Ezek ugyanis összefüggenek számos olyan tényezővel, amelyek nem tartoznának a jogi kultúrához, azonban egy sajátos kapcsolódás folytán mégis meghatározóak lehetnek. Nyilvánvaló például, hogy ha a jogi előírásnak nincs a morális értékrendben megjelenő háttere, vagy éppen kifejezetten ellentétes azzal (ami például a szocialista jog számos rendelkezésénél előfordult), akkor ez kihat a jogtudatra is. Általában is, a jog a mindennapi tudat háttérében van csak jelen, és a mindennapokban nem is aktiválódik. Valójában a helyzetektől és az egyénektől függ, hogy mikor történik meg ez az aktiválódás. Egy válasz folyamán valószínűleg a legtöbb esetben ez megtörténik, bár akkor sem feltétlenül, és gyakran a joghoz fordulás még ilyenkor is inkább csak egy mérlegelendő lehetőségként merül fel.³⁰

További, a „jogi kultúrával” mint tudományos fogalommal kapcsolatos ellenérv lehet, hogy az nehezen elválasztható például a politikai kultúrától. Nyilvánvaló ez a demokrácia megítélése kapcsán, ami jelen számban Jakab András tanulmánya esetében is jól érzékelhető. Ugyanez volt észrevehető a jogtudat témában született talán legfontosabb hazai empirikus tanulmánykötet tartalmát vizsgálva is.³¹

Milyen tényezőket vizsgálhat a jogi kultúra kutatása? Az értelmezési keretek („beliefs”) tekintetében fontos és egyénileg, de főleg társadalmi szinten releváns kérdés, hogy mit gondolunk (vagy inkább érzünk) a jog szerepével kapcsolatban: vajon az a társadalom egészének érdekét szolgálja-e, vagy pedig az elitek érdekeit (jogi elidegenedés); vagyis a társadalmi optimum biztosításának, avagy a társadalom elnyomásának eszköze-e? Vajon a konfliktusok békés megoldására szolgál-e,

²⁸ Úgy látom, így értelmezi Friedman is programadó kötetében: FRIEDMAN (22. l.).

²⁹ E kultúrafelfogás részletes, kritikai elemzése, valamint a különféle empirikus összehasonlító kutatások áttekintése megtalálható: Michael MINKOV: *Cross-Cultural Analysis: The Science and Art of Comparing the World's Modern Societies and Their Cultures* (New York: Sage 2012), <https://doi.org/10.4135/9781483384719>. Egy másik, eltérő diszciplináris megközelítés a jelenségek értelmezésére, megfogalmazására, az ezeket megjelenítő szimbólumokra, narratívákra és az ezeket kommunikálóformáló diskurzusra helyezi a hangsúlyt. A két megközelítés jelentősen eltérő diszciplináris háttérrel rendelkezik, így kiindulópontjai, megkezelésmódjai és módszerei is gyökeresen eltérőek. Talán azt mondhatjuk, hogy előbbi a kultúra a makroszintű, utóbbi a mikroszintű elemzéshez adekvát.

³⁰ Flecknek éppen ez az egyik kritikája a klasszikus jogszociológiai módszerekkel szemben ezen a területen. Tudniillik, hogy előtérbe, fókuszba helyezi a jogra vonatkozó tudati elemeket, miközben azok „normál állapotban” nincsenek előtérben; a kérdészett tudatában legtöbbször fel sem merülnek.

³¹ HUNYADY György – BERKICS Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2015). Kritikai áttekintésem a könyvről: *Állam- és Jogtudomány* 2017/1. 118–126.

vagy éppen a konfliktusok elmérgesítéséhez vezet-e? Stb. Az ezekkel kapcsolatos vélekedések nyilvánvalóan jelen vannak, jellemzőek és relevánsak is a jogrendszer működése szempontjából. Az értékelő elemnek („values”) tekinthetjük a különféle jogellenes cselekvések (adóelkerülés, bliccelés a villamoson stb.) vagy egyes a joghoz kapcsolódó tényezők (bíróságok, a jogrendszer egésze) társadalmi megítélését. Az attitűdök olyan tényezőkkel szembeni értékelést jelentenek, amelyekkel kapcsolatban valamiféle, akár másodlagos tudásunk, tapasztalatunk is van. Ilyen lehet például a rendőrséggel, a rendőrrel kapcsolatos attitűd.

A társadalom jogi kultúrája (vagyis a friedmani külső jogi kultúra) áll tehát e külön-szám középpontjában. Ezt a jelenséget számos tudományterület vizsgálja, ideértve a szociológiát és azon belül a jogszociológiát (számos területen érintkezve a politikai szociológiával), illetve szociálpszichológiát, a jogi antropológiát, valamint a sajátos státusú kulturális tanulmányok („cultural studies”) területét is.

A JOGI KULTÚRA KUTATÁSÁNAK NAGYOBB TERÜLETEI

Mégis mi tartozik a 'jogi kultúra' körébe, amire a tudományos vizsgálódás vonatkozhat? Nyilvánvalóan a jogi kultúra fogalmi körébe tartozik a jogismeret: mit tudnak az emberek a jogról, mennyire ismerik a jogszabályokat, és honnan származik a tudásuk, mi befolyásolja jogismeretük szintjét?³² Nyilvánvalóan idetartoznak a joggal kapcsolatos értékelő megállapítások. Hogyan viszonyulnak az emberek a joghoz, mennyire tekintenek arra az ő, illetve a társadalom érdekét szolgáló szabályrendszerként?³³ Egy sajátos, az utóbbi évtizedekben elméletileg és empirikusan is alaposan kutatott

³² Ez volt Kulcsár tanulmányának kulcskérdése is: KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata* (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézet 1967). Később ezt, illetve ennek fél évszázados változását vizsgáltuk: GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján”; valamint: „A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján” *Pro Futuro : a jövő nemzedékek joga* 2015/1–2. Tulajdonképpen mondhatjuk azt is, hogy a modern jogtudatkutatás is abból a felismerésből született, hogy az állampolgárok, sőt kifejezetten az érintettek sem ismerik az őket érintő jogi szabályozást. A kutatók az ötvenes évek elején arra figyeltek fel, hogy a norvég háztartási alkalmazottak nem ismerik, így nem is tudják hivatkozási alapként alkalmazni az őket kedvezményező, 1948-ban elfogadott törvényt. Lásd: Vilhelm AUBERT: „The Housemaid – an occupational role in crisis” *Acta Sociologica* 1956/1. 149–158., <https://doi.org/10.1177/000169935600100113>. Magyar áttekintés: Vilhelm AUBERT: „A törvényhozás néhány társadalmi funkciója” in SAJÓ András (szerk): *Jog és szociológia* (Budapest: KJK 1979). A Sajó által szerkesztett kötet egyébként az első magyar nyelven megjelent jogszociológiai áttekintés, amelynek IV. fejezete jelentős részben, V., záró fejezete pedig teljes egészében a jogtudat kérdésével foglalkozik.

³³ Ezen a területen óriási empirikus irodalom áll rendelkezésre. Kicsit véletlenszerűen említve ezek közül néhányat: a jogállami attitűdöket vizsgálta: James L. GIBSON – Gregory A. CALDEIRA: „The legal cultures of Europe” *Law & Society Review* 1996/1. 55–85., <https://doi.org/10.2307/3054034>. A joggal kapcsolatos attitűdök, különösen a jogi elidegenedés tekintetében: Marc HERTOIGH: *Nobody's law: Legal consciousness and legal alienation in everyday life*. (London: Palgrave Macmillan 2018). <https://doi.org/10.1057/978-1-137-60397-5> Rövid összefoglaló áttekintés a jogállamiság helyzetéről Magyarországon: JAKAB András – GAJDUSCHEK György: „Jogállamiság, jogtudat, normakövetés” *Társadalmi Riport* 2018. 397–413., <https://doi.org/10.61501/trip.2018.21>.

részterülete ennek a bizalom vizsgálata, szintén hatalmas szakirodalommal. Számos nagy nemzetközi vizsgálat, így a World Value Survey is közöl adatokat, közel száz országból, a jogrendszerrel, a bíróságokkal, a törvényhozással vagy a végrehajtó hatalom szerveivel kapcsolatban.³⁴ A bizalomtól elméletileg nyilvánvalóan eltérő, ám empirikusan nehezen elkülöníthető kérdés a jogrendszer legitimitásának szempontja, ideértve a procedurális és tartalmi legitimitást, pontosabban annak percepcióját.

Nyilvánvalóan nagy jelentősége van az egyes társadalmak értékrendszereinek is, amelyet a morál és – számos társadalomban gyakran a mai napig – a vallási rendszerek hordoznak. Az értékrend egyik eleme lehet magának a jognak a megítélése. Egyes országokban az az állítás, hogy „mert a jog ezt mondja” erős motiváló erővel bír, más országokban viszont kifejezetten ellenérzést válthat ki.³⁵ Egyre erősödő kutatási terület, hogy a jogszabályok tartalma mennyire esik egybe a nemzeti kultúrában megjelenő értékekkel.³⁶ Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha a jogszabályok és a morális normák, szokások világa szétválik, akkor a jog hatékonysága alacsony szintű lesz. Erre utaltunk a fentiekben a rendszerváltás utáni jogi át-, majd visszaalakulás kapcsán. Számos országban, különösen a muszlim országokban, de – mint tapasztaljuk – több fejlett országban, illetve Magyarországon is, problémát jelent a

³⁴ A World Value Survey legutolsó befejezett hullámban (2017–2022) felvett adatok szerint például a magyarok 50%-a bízik teljes egészében vagy jórészt a bíróságokban, ennél jóval kevesebben a szerbek (30%) és a lengyelek (38%), nagyjából ennyien a spanyolok (48%), többen a németek (63%), és jóval többen a svédek (78%). A European Social Survey 2020-as adatai (a World Value Surveyben ezt a kérdést nem tették fel) szerint a jogrendszerben általában a magyarok 29%-a bízik, ami összehasonlításban viszonylag magas adat. A németeknél (34%) és a svédekénél (38%) ez az adat némileg magasabb, viszont a spanyoloknál (16%), a szerbeknél (12%) és a lengyeleknél (9%) jóval alacsonyabb. A hazai kutatások azonban azt mutatják, hogy a jogrendszerbe és annak intézményeibe vetett bizalom alapvetően a pártkötődés által meghatározott. BERKICS Mihály: „Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon” in HUNYADY–BERKICS (31. lj.) 337–363. Amikor a válaszadó által preferált párt van kormányon, akkor a párt szimpatizánsai kifejezetten bíznak a jogrendszerben, a bíróságokban stb., míg ellenkező esetben bizalmatlanok. Ez arra utal, hogy az állampolgárok (minden oldalon) valószínűleg reflektálatlanul azt feltételezik, hogy a jogrendszer és intézményei a kormányzó párt által – többé-kevésbé közvetlenül – meghatározottak. A viszonylag magas bizalmi index így egyszerűen a kormányzó párt magas politikai támogatottságára utalhat.

³⁵ Kurchyan a Kelet- és Nyugat-Európa közötti alapvető eltérést a jog eltérő imidzsében látja. Előbbi régióban a jognak egy negatív imidzse van, az emberek nem bíznak a jogban, illetve a jogalkotókban és jogalkalmazókban. Lásd: Marina KURCHYAN: „Perception of law and social order: a cross-national comparison of collective legal consciousness” *Wisconsin International Law Journal* 2011/2. 366–392. Valamint: KREKÓ Péter: „Gyanús világ, gyanús jogrendszer” in: HUNYADY–BERKICS (31. lj.) 417–434. A kötet egyébként egészen professzionális empirikus tanulmányok sorát mutatja be a jogtudat területéről. A szerzők általában az adott témát nemzetközi elméleti háttérrel és módszertani apparátussal közelítik meg. Figyelemre méltó, hogy a nemzetközi szakirodalomban általában elfogadott elméletek és állítások jelentős része teljes mértékben alkalmazhatatlan a magyar viszonyok megragadására. Lásd pl.: „A [nemzetközi] szakirodalom nyomán felállított hipotézisek közül egyet sem sikerült igazolni...” Pósch Krisztián: „Jogismeret, a demokratikus értékek támogatottsága és a procedurális igazságossággal kapcsolatos nézetek a mai magyar társadalomban” in HUNYADY–BERKICS (31. lj.) 161–175.

³⁶ GAJDUSCHEK György: „A kulturális környezet hatása a jogállami intézményrendszerre” *Jogtudományi Közlemény* 2025/2. 53–64., <https://doi.org/10.59851/jk.80.02.1>; Amir N. LICHT – Chanan GOLDSCHMIDT – Shalom S. SCHWARTZ: „Culture rules: The foundations of the rule of law and other norms of governance” *Journal of Comparative Economics* 2007/4. 659–688., <https://doi.org/10.1016/j.jce.2007.09.001>.

szexuális kisebbségek liberális kezelésének elfogadása, és több országban a jog az általános kulturális normákhoz látszik regrediálni.³⁷

Összességében úgy tűnik, nem határozható meg egy komplett (teljes körű és át-fedésmentes) felsorolás a jogi kultúra elemeivel kapcsolatban. Pontosan mely elemek tekinthetők a jogi kultúra részének, mi ezek pontos tartalma elméletileg, illetve empirikusan hogyan operacionalizálhatók? Mi ezek súlya, és miként kapcsolódnak más elemekhez?³⁸

A JOGI KULTÚRÁT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A jogi kultúra elemeinek vizsgálatán túl egy további kutatási terület, hogy *milyen tényezők befolyásolják azt*.³⁹ E tekintetben bizonyosan rendkívül fontos a szocializáció, különösen a gyermek és ifjúkori szocializáció szerepe. A pszichológiából általában tudható, hogy a korai, még öntudatlan és reflektálatlan tanulás különösen mélyen és ezért tartósan (értsd a tapasztalat, a későbbi behatások által kevésbé változtatható módon) rögzül a pszichében. Ennek bizonyos értelemben korlátját jelenti, hogy a joggal – annak természetéből adódóan – csak felnőttkorban kerül közvetlen kapcsolatba az egyén. Ugyanakkor az a – fentebb említett – értékrend, amely egybeesik vagy éppen ellentétes a joggal, éppen fiatalkorunkban vésődik be személyiségünkbe. Hasonlóképpen az a hozzáállás is, hogy a jogot alapvetően követendőnek tartjuk, mint az angolszász országokban általában, vagy – mint más országokban – kevésbé, szintén korai éveinkben alakul ki.

A szocializáció mellett a másik jelentős befolyásoló tényezőt a személyes kapcsolatok jelentik, amelyekben tapasztalatokat, véleményeket cserélünk. Ezek is nagyban befolyásolják véleményünket, a joggal kapcsolatos attitűdjünket.

További meghatározó tényező a média hatása. Az ezzel kapcsolatos kutatások nemzetközileg és hazai viszonylatban is jelentősek.⁴⁰ Ma nyilvánvalóan a közösségi média hatásának vizsgálata állítja kihívás elé a kutatókat. A médiának a joggal kapcsolatos attitűdöket formáló szerepe mellett utalnunk kell a műalkotások, különösen az irodalom szerepére. Bár ezek hatása gyaníthatóan – legalábbis a fentebb említett

³⁷ Felvetődik ugyanakkor ennek kapcsán, hogy az összefüggés mennyire egyirányú. Főszabályként azt feltételezzük, hogy a társadalom informális normarendszere hat a formálisra, vagyis a jogrendszerre. De kétségtelenül létezik egy – feltételezésünk szerint jóval gyengébb, és szűkebb körben jelentkező, ám – vitathatatlanul jelenlévő ellenirányú folyamat. Ez feltételezhető pl. a homoszexualitás (Luisa L. ROBERTS: „Changing worldwide attitudes toward homosexuality: The influence of global and region-specific cultures, 1981–2012” *Social Science Research* 2019/80. 114–131.) <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2018.12.003> vagy a halálbüntetés megítélése kapcsán (Steven STACK: „Public Opinion on the Death Penalty” *International Criminal Justice Review* 2004/1. 69–98.).

³⁸ Filip HORÁK – David LACKO – Adam KLOCEK: Legal consciousness: A systematic review of its conceptualisation and measurement methods. *Anuario de Psicología Jurídica* 2021/1. 9–34., <https://doi.org/10.5093/apj2021a2>.

³⁹ Lényegében ezt a kérdést tekinti át, az itteninél jóval alaposabban H. SZILÁGYI (1. l.) [29]–[46].

⁴⁰ A sajtó hatásának vizsgálata már Kulcsár említett kutatásának is részét képezte, de a „Jogi esetek” tévéműsor hatásának elemzése is megtörtént. Lásd pl.: NEMÉNYI Mária – SAJÓ András: „Levelek a tv »Jogi esetek« c. műsorához” *Állam- és Jogtudomány* 1984/2. 208–244.

egyéb tényezőkhöz viszonyítva – alacsony és alighanem kifejezetten csökken, az ez irányú hazai tudományos érdeklődés jelentős, és érzékelhetően nő.⁴¹

Fontos és talán nem eléggé kutatott terület a jogrendszerrel kapcsolatos tapasztalat hatása a jog megítélésére. Általánosnak látszó kutatási eredmény például, hogy az ilyen tapasztalat, a hatósági jogalkalmazás területén, javítja a joggal kapcsolatos véleményeket.⁴²

ALKALMAZHATÓ KUTATÁSI MÓDSZEREK

A jogtudat kutatásának módszerei is rendkívül szerteágazóak. A legtöbb, a jogszociológiában általában alkalmazott módszer e területen is megjelenik.⁴³ E módszerek rendszerezésére a legáltalánosabban talán a kvantitatív és a kvalitatív módszerek közötti megkülönböztetés elfogadott, azzal, hogy egyes módszerek esetében mindkét megközelítés szóba jöhet.

Hosszú ideig a legáltalánosabb módszer a kérdőíves kutatás volt (kvantitatív módszer). A kezdeti KOL („Knowledge and Opinion about the Law”) kutatásokat is ez jellemezte.⁴⁴ Bár a szociológiában, különösen az alkalmazott kutatások (pl. közvélemény-kutatás), e módszert máig széles körben alkalmazzák, szerepe csökken. Ennek részben módszertani okai vannak. Ezekre korábban részben már utaltunk. A kérdőíves kutatás nem alkalmas számos kérdés megfelelő feltárására. Különösen igaz ez a kulturális jelenségek, például mélyen gyökerező reflektálatlan meggyőződések, értékek feltárására. Ehhez járulnak azok a tényezők, amelyek torzítják a válaszokat („bias”). Nyilvánvaló, hogy az emberek nem szívesen vallanak be olyasmit, amiről azt feltételezik, hogy mások helytelenítenék azt. Különösen így van ez a jog területén (például a jogsértések esetében). És különösen így van a joggal kapcsolatban ambivalens attitűdökkel rendelkező társadalmakban – ami a társadalmaknak alighanem túlnyomó részét jelenti.⁴⁵ A kérdőívezéssel kapcsolatos szkepszisnek ezen

⁴¹ Ez az egyik témája a jog és irodalom kutatásoknak. Lásd az *Állam- és Jogtudomány* folyóirat 2024/4-es *Jog és irodalom* különszámát.

⁴² Érdekes, a hazai adatokat elemző dolgozat e tekintetben: BODA Zsolt – MEDVE-BÁLINT Gergő: „How perceptions and personal contact matter: The individual-level determinants of trust in police in Hungary” *Policing and Society* 2017/7. 732–749., <https://doi.org/10.1080/10439463.2015.1053479>.

⁴³ A jogszociológiai kutatás módszertanához magyar nyelven bevezetőt ad: FLECK Zoltán – GAJDUSCHKE György: „Empirikus kutatás a jogban” in JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jogtudomány: Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal* (Budapest: HVG–ORAC 2015) 101–131. Jóval átfogóbb és részletesebb: JAKAB András – SEBŐK Miklós: *Empirikus jogi kutatások* (Budapest: Osiris 2020) kötete, amely a szóba jöhető különféle módszereket külön fejezetekben tekinti át.

⁴⁴ Adam PODGORECKI – Wolfgang KAUPEN – Jan VAN HOUTTE – Paul VINKE – Berl KUTCHINSKY: *Knowledge and Opinion about Law* (London, Robertson 1973). A kötetet általában az empirikus jogtudatkutatások kiindulópontjának tekintik. Jól érzékelhetően nagy hatást gyakorolt a magyar kutatókra is.

⁴⁵ A joggal kapcsolatos ellentmondásos attitűdökkel kapcsolatban érdekes adatot közöl BERKICS Mihály: „Laikusok és jogászok nézetei a jogról” in HUNYADY-BERKICS (31. l.) 141–160. Különösen figyelemreméltó például, hogy a válaszadók háromnegyede egyaránt egyetértett azzal az állítással, hogy „Jogai csak annak legyenek, aki a kötelességeit is teljesíti”, és hogy „Vannak olyan szabadságjogok, amelyek minden embernek egyenlően kijárnak”. A diplomások válaszai alig tértek el a teljes lakos-

túl elméleti okai is vannak a jogtudatkutatásokban. Erre fentebb már utaltunk. Ez a felfogás jelenik meg különösen élesen az utóbbi évtizedek alighanem legnagyobb hatású, talán paradigmaváltásként is értelmezhető munkájában.⁴⁶

A jogász számára a dokumentumelemzés tűnhet kézenfekvőnek, ami ezen a területen általában a jogszabályok elolvasását és értelmezését jelenti, ami a jogszociológus számára kevésbé releváns. A szociológusnak például kihallgatási vagy bírósági tárgyalási jegyzőkönyvek lehetnek érdekesek. Szem előtt kell azonban tartani, hogy ezekben éppen a jogi kultúra szempontjából releváns elemek nem feltétlenül jelennek meg. (Például az a gyakori jelenség, hogy az érintett a hivatalos jogi szöveget egyáltalán nem is érti.) A szó szerint lejegyzett szövegek elemzése adekvát-nak tűnik. Ez lehetőséget ad a szöveg kvantitatív elemzésére is, amit ma már több szoftver is segít. Ezen alapszik az ún. „grounded theory” módszere is, amely talán úgy értelmezhető, mint a lejegyzett szövegek elemzése, fogalomalkotás céljából, egyfajta induktív elméletalkotásként.

Kevésbé jelent még meg a jogszociológiában, különösen a jogtudat kutatásában, a szociológiában általában egyre kiterjedtebben alkalmazott kísérleti módszer, különösen az ún. „conjoint experiment” alkalmazása, amelynek során a kísérleti személyeknek több dimenzió mentén kell értékelnie egyes tételeket.⁴⁷

Úgy tűnik, a jogtudat megragadásában a kvalitatív módszerek különösen adekvátak, illetve sikeresek lehetnek. Ezek jelentős része hosszabb ideje, széles körben alkalmazott az antropológiai kutatásokban. Ezekről ad kitűnő áttekintést Gulya Fruzsina és Tóth Fruzsina Rozina tanulmánya, akik a különféle módszerek összefoglalása mellett, kutatások rövid esettanulmány-szerű bemutatásával meggyőzően szemléltetik is ezek alkalmazhatóságát. Kiss Valéria az interjúmódszer mellett azzal érvel, hogy a módszer különösen alkalmas a jogtudat és különösen a jogtudat mélyebb struktúráinak feltárására, kiküszöbölve a kérdőíves módszer számos gyengéjét.

sági arányoktól. (144. o.) Krekó már idézett dolgozatában (35. l.) azt találja, hogy a jog kurucos elutasítása és a merev jogkövetés megkövetelése gyakran együtt jár. Jómagam a jogi preferenciák, értékek ilyen rendkívüli (az egyes egyén pszichéjén belüli) inkonzisztenciáját a történelmi korok lenyomataként értelmeztem, ahol az egyes rezsimek (amelyekre egyébként mindig elnyomó rendszerként, elidegenedettek tekintettek) elkerülhetetlenül otthagya (például az oktatás segítségével) kulturális lenyomatát a társadalmon. Ám az egymást követő rendszerek egymás totális tagadására épülnek, és ellentétes értékrendeket képviselnek. GAJDUSCHEK György: „»The Opposite is True... as well«. Inconsistent Values and Attitudes in Hungarian Legal Culture: Empirical Evidence from and Speculation over Hungarian Survey Data” in FEKETE Balázs – GÁRDOS-OROSZ Fruzsina (szerk.): *Central and Eastern European Socio-Political and Legal Transition Revisited* (Frankfurt am Main: Peter Lang 2017) 41–56., <https://doi.org/10.3726/b11406>.

⁴⁶ Patricia EWICK – Susan S. SILBEY: *The commonplace of law: Stories from everyday life* (Chicago: University of Chicago Press 1998), <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226212708.001.0001>. A jogi kultúra kutatásának elemző áttekintéséhez, a különféle megközelítések értelmezéséhez lásd: Susan S. SILBEY: „After Legal Consciousness” *Annual Review of Law and Social Science* 2005/1. 323., <https://doi.org/10.1146/annurev.lawsocsci.1.041604.115938>.

⁴⁷ Egy figyelemre méltó kivétel: Jerg GUTMANN – Jaroslaw KANTOROWICZ – Stefan VOIGT: „How do citizens define and value the rule of law? A conjoint experiment in Germany and Poland” *Journal of European Public Policy* 2025/4. 899–925., <https://doi.org/10.1080/13501763.2024.2326189>.